УДК: 94(477.43).084

DOI: 10.26661/zhv-2019-1-53-16

Як запорізькі комуністи Дніпрогес будували

С. Р. Лях

*Запорізький національний університет
s_lyakh@ukr.net*

Ключові слова: Дніпрогес, Дніпробуд, ВКП(б), КП(б)У, компартійна номенклатура, сталінізм, сталінська індустріалізація.

Стаття відтворює обстановку політизації, яка супроводжувала спорудження промислових об'єктів на Дніпровському будівництві в Запоріжжі у 1927–1934 рр. Увага зосереджується на особистих амбіціях і переживаннях керівників і активістів партійної організації КП(б)У на Дніпробуді. Добре відомий факт ворожого ставлення комуністів до безпартійних інженерів і техніків доповнюється деталями: технічна некомпетентність партфункціонерів, волюнтаристські замашки, нехтування технологічними вимогами, повне нерозуміння специфіки інтелектуальної професійної діяльності, примітивізація виробничих завдань. Автор наводить «живий голос конкретних учасників подій», зафіксований у стенограмах партійних зібрань, і здійснює його текстологічний і семіологічний аналіз.

As Zaporizhzhia Communists built Dneproges

S. Lyakh

Zaporizhzhia National University

Key words: the Dneproges, the Dneprostroi, the CPSU(b), the CP(b)U, Communist party nomenclature, Stalinism, Stalinist industrialization.

The article recreates the atmosphere of politicization that accompanied the construction of industrial facilities in Dnieper construction in Zaporizhzhia in 1927–1934. He focuses on personal ambitions and experiences of the leaders and activists of the party organization of the Communist party (Bolshevik) of Ukraine. A well-known fact: hostile attitude of the Communists to the non-party engineers and technicians – is complemented by details: technical incompetence of Communist party officials, forcibly manners, neglect of technological requirements, a complete lack of understanding of the specifics of professional intellectual activity, simplification of production tasks. The author gives a «live voice of participants in the events» recorded in the transcripts of party meetings, and produces its textual and semiological analysis.

Історія є історією людей. А там, де люди, там пристрасть, емоції та ілюзії. Якраз людських емоцій і бракує героям історичних розповідей про постання величних будов ХХ ст. – Дніпрогесу і Запорізького промислового комплексу. Занадто формалізованою і абстрактною (гранднарративною) є ця історія. Її бібліографія кваліфіковано подана в одній із статей О.Ігнатуші [1]. В основі її дискурсу лежать такі конструкти, як «індустріалізація», «науково-технічна думка», «тоталітарна система», «репресії», «стахановський рух», «трудова ентузіазм», «побутові труднощі». Це не реальні екзистенційні стани будівників Дніпрогесу, а їх засоціологізовані позначки.

Магнітогорському металургійному комбінату у цьому сенсі пощастило значно більше. Зокрема, чудова книга американського історика Стівена Коткіна «Магнітна Гора» [2] розгортає величну панораму людської драми – ентузіазму, віри, че-

столюбства, засліпленості, убогості, страждань, оптимізму, цинізму, винахідливості, житейської спритності, фарисейства, політиканства – на майданчиках колосальної новобудови. І все на ґрунті інтерпретації комплексу цифрових даних, свідчень очевидців, документів, біографічних відомостей, технічних деталей, географічної автентичності, хронологічної наповненості, історіософського осмислення.

Слідуючи успішному прикладу, спробуємо відтворити поведінку, хід думок, життєві стратегії відносно нечисленної групи учасників Дніпровського будівництва кінця 20-х – початку 30-х років минулого століття. Герої цієї статті – це категорія людей, яка, мабуть, зробила найменший ворибничо-трудова внесок в новобудову, але претендувала на вирішальне слово в управлінні будівництвом і фактично привласнила собі історичну заслугу промислової модернізації – під при-

криттям політкоректного риторичного супроводу типу «пролетаріат Дніпробуду», «маси» тощо.

В основу цієї статті покладено семіологічний аналіз текстів, що відклалися у фонді П-149 («Дніпробудівський районний комітет КП(б)У м. Запоріжжя») Державного архіву Запорізької області. Це не цифрові дані, не директивні вказівки, не офіційні заяви (хоч вони фрагментарно присутні в аналізованих текстах). Здебільшого це зафіксований в стенограмах різних нарад, засідань і зборів живий голос конкретних учасників подій на Дніпробуді. Джерела такого роду не дають цілісної систематизованої картини будівництва, і ми не претендуємо на відтворення повної історії Дніпробуду. Тим не менше є сподівання надати цій історії більшої життєвості. Уважне прочитання текстів через врахування контексту, через виділення характерних обмовок дозволить відчувати нерв тієї доби і зафіксувати речі, які не прийнято було засвічувати в офіційних звітах. Оскільки партійні зібрання проходили в закритому режимі, їх учасники перебували в стані максимальної відвертості. А обстановка штурмового ажіотажу і волюнтаристських підхльостувань породжували запальність. В стані запальності люди втрачали обережність чи дипломатичність і ставали цінними свідками для історика.

Специфічність місії компартії: здійснювати політичний нагляд і всі моменти важкої виробничої рутини перекладати на інші суспільні структури – в усій красі виявилася в історії спорудження Дніпрогесу і всього Запорізького промислового комплексу.

Гасло політичного контролю оманливо здається зрозумілим. Але треба знати конкретні обставини і деталі, щоб побачити, що за цим округлим правильним визначенням насправді знаходилося дещо трагікомічне.

Частка комуністів на Дніпробуді становила 8–9%. У 1928 р. серед працівників Дніпробуду комуністів було усього кілька десятків, але в 1930 р. їх уже було 1608, а в 1931 р. – 3000 [3, арк.79]. Вибухове зростання чисельності парторганізації Дніпробуду відбулося переважно за рахунок тих комуністів, які прибули (скоріше, були переведені в організованому порядку) зовні, з інших місць.

Комуністи (а особливо комуністи «при посаді») були свідомі свого не тільки високого, а просто таки виняткового статусу. Партійній організації Дніпробуду були надані статус і права районної парторганізації як визнання особливого значення того, що відбувалося на новобудовах перших п'ятирічок в Запоріжжі. Тобто дніпробудівський партком був поставлений на один рівень з Запорізьким місьським комсомолом і Запорізьким окружком партії.

На пленумі «Горрайпарткома Дніпровського строительства» (19 червня 1934 р.), який у багатьох відношеннях став фінальною політичною подією в історії спорудження Дніпровського промислового комплексу (про це далі), головний доповідач, секретар дніпробудівського райкому Будний Андрій, продемонстрував граничну неадекватність у визначенні дійсного авторства Дніпрогесу і всього промислового комплексу. Він з'їхав на справжній епічний стиль і в своєму героїчному пафосі перевершив самого Гомера: «7 ноября 1927 г. – первые камни, первые топоры... на этих берегах... И так день за днем, час за часом наша Днепровская парторганизация рождала (!) новые и новые сооружения» [4, арк.1]. У кінцевому підсумку саме так все бачилось запорізьким «відповідальним» комуністам. Але дорога до слави не була гладкою. Боротьба за політичне керівництво була важкою і велася з перемінним успіхом.

У доповіді Колотилова від Запорізького окружкому на 1-й райпартконференції Дніпробуду у листопаді 1928 р. було сформульовано прикметне положення: головне завдання – це «укрепить на Днепрострое наше партийное влияние и партизировать аппарат Днепростроя» [5, арк.15]. Суперником виявилися ті, хто свою впливовість заробили своєю компетентністю і фаховою придатністю. Партійний істеблшмент, який за десять років свого панування вже встигнув пережити кілька хвиль смертельної колективної загрози (з боку махновської повені, потім непманівської альтернативи, потім внутріпартійного стресу кількох «ухилів»), в момент «великого перелому», ініційованого Сталіним, в черговий раз відчула смертельний виклик – на цей раз з боку тієї сили, яку підняло столичне партійне керівництво, сили, яка мимоволі опинилася на передовому краї, без якої реалізація партійно-державних грандіозних директив у галузі індустріалізації не могло бути й мови – це інженерно-технічний персонал гігантських новобудов. Неохопні масштаби новобудов, унікальність наддорогого обладнання, карколомної складності логістика, – все це доводило до відчаю малоосвічених партфункціонерів. В таких умовах наростало почуття тривоги, підозрливості, страху від невідомого, непевності, а звідси і неприхованої ворожості.

Волюнтаристські рішення сталінського керівництва планку державного керівництва підняли відчайдушно високо, і в цей момент стала очевидною уся мізерність, уся кадрова бідність правлячої партії (особливо на периферії). Цінне зізнання зробив секретар окружкому Колотилів на 1-й райпартконференції Дніпробуду у листопаді 1928 р.: «В течение долгого времени в соста-

ве [службы] самого главного инженера не было ни одного ответственного партийного работника, который мог бы продвигать наши решения и решения партийного коллектива Днепростроя». Стан, який склався від самого початку будівництва, керівник Запорізького регіону визначив так: «состояние войны, которое имело место между всеми общественными организациями и управлением главного инженера в течение довольно долгого времени». Запам'ятаємо: чим займалася партійна організація на новобудові п'ятирічки? – вона воювала з головним інженером і його командою. Не будівельні проекти складала, не технічні розрахунки вела, не обладнання монтувала, а воювала. І перемога не забарилася: «Нам удалось ввести в аппарат управления главного инженера ответственного партийца, полномочий которого было вполне достаточно для того, чтобы реализовать решения окружного партийного комитета и местной парторганизации. С другой стороны, посылкой сюда целого ряда работников нам удалось постепенно, до некоторой степени, партизировать средний командный состав нашего Днепровского строительства. И, наконец, в последнее время удалось добиться определенно-го соглашения, чтобы в качестве заместителей и заведующих производственными отделами были выдвинуты такие партийцы» [5, арк.15].

Щоб зрозуміти, звідки така драматичність у розмірковуваннях регіонального політичного керівника, і чому висунення кількох персон на управлінські посади на будівництві для нього стали такими важкими, як і важливими, перемогами, слід врахувати, що промислові об'єкти рівня Дніпробуду знаходилися у повному віданні Центру, і місцеве партійне начальство могло лише пропонувати кандидатури або за відсутності таких (як воно частіше й було) просити прислати необхідні партійні кадри. І вирішальним аргументом для Центру була технічна виробнича придатність кандидата. І якщо у запорізького партійного керівництва справа з «партизацією» Дніпробуду йшла туго, то саме тому, що тут, у Запоріжжі, не було адекватних кандидатур.

На цій же конференції наводилися приклади «партизації»: в недалекому минулому серед прорабів і начальників підвідділів було 16 партійців, а зараз – 36 [5, арк.100].

Про характер взаємин запорізьких комуністів з будівничими Дніпрогесу, про стиль «роботи» парторганізації виразно свідчать пасажі з виступу іншого учасника цієї ж партконференції (Ніщенка) у листопаді 1928 р.: «Административно-технический персонал, так сказать, дрожит, ибо видит, что у нас имеется сильное ядро, что

теперь нельзя допускать тех произволов, которые имели место раньше». Чим хвалиться Ніщенко? що для нього будівництво? в чому суть його діяльності і діяльності його товаришів? – змусити дрижати тих, хто безпосередньо організовує виробництво. Про який «произвол» з боку адміністративно-технічного персоналу будови йдеться? Розрізнені репліки в промовах учасників дискусії підказують: йшлося про категоричну вимогу трудової і технологічної дисципліни. Наприклад, відмову вести бетонні роботи в морозну погоду, звільнення з роботи прогульників, відкидання штурмівщини. Учасники партконференції гнули одну класову лінію: «Товарищи... сидящие в главном управлении или уж больно грамотны, или уж не знаю что такое. Чем объяснить невыполнение ими решений и постановлений партийного комитета – абсолютно неизвестно...» (Федюшин); «... Вся окружная партийная организация в целом находилась в состоянии войны с нашей партийной верхушкой, руководящей стройкой» (Клявін).

Прикметна деталь. Коли Колотилів у своєму заключному слові на цій же партконференції у листопаді 1928 р. став пояснювати, що відповідальних партійних працівників на виробництво підібрати важко, що треба цінувати партійні кадри, то з місця отримав вигук: «На производство пусть идут» (в роботі конференції брали участь рядові робітники-комуністи). І що ж відповів Колотилів? Він не погодився: «Это будет неверно, потому что тогда эти товарищи окажутся совершенно отрезанными от нашей (тобто апаратно-партійної) работы». Увага! «Наша» робота і виробництво – це щось таке, що партійним керівникам поєднати було неможливо! Репліку із залу можна зрозуміти, тільки знаючи той факт, що всі партійні активісти, у першу чергу секретарі партійних комітетів, знаходилися на платних партійних посадах і отримували платню не як робітники чи інженери, а як партфункціонери. І для них «піти на виробництво» означало б заробляти на життя електриком або столяром або укладачем бетону. Але партія цього дозволити не могла: вона берегла кадри.

Секретар райпарткому Дніпробуду Туманов у своїй доповіді спеціально зупинився на чистці будівництва від «небажаного елементу». Отже, за минулий (1928-й) рік було «вичищено» 51 особу (слід розуміти, по партійній лінії, бо на виробництві усі звільнені рішенням адміністрації за виробничі порушення нараховувалися сотнями): 31 службовець і 20 робітників. Провиною 14-ти з них було в те, що це були колишні офіцери і дворяни. Ось рівень виробничої думки запорізьких комуністів. Предмет великого занепокоєння Ту-

манова – «замкнутость инженерно-технического персонала, оторванность его от широких рабочих масс, разные излишества...». А чого ж добивався райком? І чого добився? Добився примирення інженерів з заідеологізованими, далекими від реального виробництва «мероприяттями», ініційованими партією: «Мы добились того, что инженерно-технический персонал стал более чутко относиться к работе производственных совещаний, стал посещать их». Безпомилково відчуваючи до себе зверхність з боку кваліфікованої і грамотної частини виробництва, партійні діячі кваліфікували нехиті до надуманих, псевдодемократичних виробничих нарад як політичний злочин і ворожість робітничому класу. Туманов на партконференції дав цілу класифікацію інженерних кадрів, розбивши їх на три групи: молодих (повністю під впливом партійних структур), середнього покоління, яке хитається, і старих спеців. Ці останні були предметом особливої стурбованості: «У нас имеется третья группа инженеров, небольшая правда, это – старые высококвалифицированные специалисты; группа эта замкнута в себе, она трудно поддается обработке (!), и наша задача – оторвать от этой группы все то, что можно привлечь на нашу сторону».

Як бачимо, у листопаді 1928 р. партійна верхівка Дніпробуду була одностайною у своїй ворожості до фахівців, які забезпечували реалізацію надскладних технічних завдань.

Пройде чотири роки, і на пленумі дніпробудівського парткому у червні 1934 р., оглядаючись назад, керівники дніпробудівської парторганізації ще раз підтвердять свою ворожість до інженерів і знову звернуться до воєнної риторики. Учасник пленуму Міхєєнко через роки (від 1928-го до 1934-го) проніс ревності і прикрий присмак своєї меншовартості і технічної упослідженості: «Это касалось тех специалистов, которые думали, что коммунисты работают не умеют, коммунисты умеют только разговаривать, что коммунисты только болтают об освоении техники, и ничего из этого не выйдет. Над перестройкой умов, мозгов этих людей парторганизации... пришлось немало поработать...» [4, арк.25]. Це дуже прикметне і цінне свідчення: проблему своєї нікчемності комуністи вирішували не піднесенням свого науково-технічного рівня, а промиванням мізків інакомислячих.

Інший учасник пленуму 1934-го року Третьяков згадував ті роки як героїчну війну: «Мы помним ту борьбу нашей партийной организации, которую пришлось вести в 1928 году нашим руководителям с беспартийными на стройках... наша организация выдвинула в заместители начальников работ, то есть, по-военному, политруками

на основных участках работ, и как нам пришлось встретиться с большими сопротивлениями, которые мы получали от отдельных специалистов, в отношении которых впоследствии партийная организация настояла, чтобы они были убраны со строительства, так как многие из них даже были лишены права поступления на какую бы то ни было службу в Советской Стране... начала завоёвывать участки...» [4, арк.20].

Щоправда, наприкінці 1928 – на початку 1929 рр. не все було так просто і переможно, як це малювалося у 1934-му році. На драматичність ситуації вказує, наприклад, так звана «справа Коломенського». У цьому епізоді запорізьким комуністам терпляче і коректно, але твердо вказали на їхнє місце. Так виразно принцип демократичного ЦЕНТРАЛІЗМУ ще не спрацював.

11 грудня 1928 р. в Запоріжжі відбулося розширене засідання бюро райкому Дніпробуду у складі 57 осіб, за участі представників Центру – від ЦКК ВКП(б) Шотмана і від Головелектро Флаксермана. Їх приїзд був спричинений рішенням запорізької парторганізації про звільнення Дмитра Коломенського з посади помічника головного інженера будівництва. Того самого Коломенського, якого як «відповідального», тобто особливо уповноваженого, комуніста Москва відрядила до Запоріжжя для зміцнення партійного керівництва на Дніпровському будівництві. Судячи з усього, Д.Коломенський був не лише комуністом, а й кваліфікованим інженером, який не лише був заряджений твердим прагненням забезпечити виконання урядових планів у стислі строки, а й був здатен відрізнити ідеологічну шумиху від логіки великого будівництва. Він міг вірно оцінити вагу і значення начальника Об'єднаного дніпровського Олександра Вінтера, керівника принципового, відомого різким стилем керування. І замість протидії «занадто розумному» Вінтеру дніпробудівський партійний актив отримав ще одного Вінтера, безкомпромісного у справі виробничої дисципліни і скептичного щодо партійної самодіяльності типу сумнівних трудових ініціатив і штурмових експериментів на дорогому обладнанні.

На початку засідання 11 грудня 1928 р. Шотман чітко і вагомо заявив, що «Коломенського на строительстве, согласно директивы ЦК, нужно оставить, создав авторитет и соответствующую обстановку для работы». Комісія для розбирання конфлікту парторганізації з Коломенським (якої домагалися запорізькі комуністи), скоріш за все, з Центру не приїде. Рішення ВСНХ про направлення Коломенського на курси підвищення кваліфікації (хитра форма позбутися негідного місцевому партійному начальству) була механічною

помилкою і тому скасовується [6, арк.202].

Запорізьким комуністам наступили на хвоста. Вони ще не розуміли, що їхня місія – ідеологічна рутинна, а нову велику країну будуватимуть інші кадри і іншими методами (а не тільки на іншій технічній основі). Член бюро райкому Вікторов став у демагогічну позу: «...Мы постановление ЦК выполним, но когда нам масса скажет: зачем вы его держите на строительстве? – мы должны будем ответить, во имя чего». Оратор (як і вся запорізька дніпробудівська парторганізація) в цей момент продемонстрував «політичну сліпоту»: він перебував у полоні вчорашніх мітингово-демагогічно-політиканських боїв, він все ще жив у тому часовому вимірі, коли ЦК і партійна периферія були взаємозалежними, і від настроїв периферії щось таки залежало. Отож, «тов. Вікторов» за звичкою вів тонку (як йому, мабуть, здавалося) риторичну гру. Самовдоволено нагадавши високому московському колезі, що «тут у нас на месте» кожен спец «прорабатывается всесторонне», він демагогічно робить натяк з відтінком прихованого політичного звинувачення: «Но ЦК к мнению тысячной организации о невозможности пребывания Коломенского на Строительстве не прислушивается». Мабуть, запорізький комуніст думав вразити представника ЦК великою цифрою і словами типу «маса». Він не розумів і не знав, що ставки вже змінили свій масштаб і що скоро великі цифри партійних лав будуть рішучо зменшені в ході чисток, а маси обнулені. Продовжуючи, Вікторов прораховується ще більше, замахуючись на фігуру, ще більш цінну для Центру: «Нам кажется, что дело здесь не в Коломенском, а в Винтере. Коломенский является послушным курьером Винтера...».

Далі слово взяв секретар одного з партосередків Кабанов і повторив практично те ж саме: «Мы, как большевики, не пойдем против линии ЦК», але Коломенський – це «ширма для Винтера», він «не подчинялся директивам РПК, а плелся в хвосте у спецов». І далі Кабанов повторив помилку свого колеги Вікторова: «Мы, во имя постановления ЦК, Коломенского на Строительстве оставляем (!), но это будет нездорово для строительства...».

Секретар ще одного з партосередків Рязанов повторює те ж саме: категоричність і політичний шантаж: «Вся масса в один голос восстает против его (Коломенского) пребывания на строительстве... Члены партии заявляют, что ЦК не прислушивается к тем постановлениям, которые мы выносим, и заявляют, что на собрания ходит нечего». Але є й оригінальний поворот. Намагаючись підтвердити свою позицію фактами, Рязанов згадує один епізод: «Коломенский не мог проводить партийного влияния в конторе Главинжа...

он пишет записку спецу о приеме члена партии на работу, униженно прося спеца устроить этого товарища». Ось стиль мислення партійного активіста: 1) комуністи поза законом, їх працевлаштовують позачергово; 2) дотримання службових процедур – це приниження для партії.

Ще один секретар партосередку Козлов не був оригінальним: «Коломенский являлся ничем иным, как вывеской Винтера».

Член райкомівського активу Полуциган наголошує на принциповому конфлікті комуністів і безпартійних спеціалістів: «Некоторые хозяйственники говорят, что они находятся в загоне, что их РПК зажимает, в то время как РПК всеми силами помогает в работе хозяйственников. Коломенский собирает фракции, агитирует, что, мол, работа РПК никуда не годится...».

Ще один активіст Лурье претендує на системність в оцінці «справи Коломенського» і теж демонструє відчайдушну гру в демократичний централізм: «...Если наша организация не имеет весу – ее нужно распустить... Болезненным явлением служит для работников Строительства – партийцев то, что они присылаются непосредственно из центра и потом не отчитываются ни с РПК, ни с ОПК, заявляют, что они имеют дело с ЦК...».

Активіст Запорожець піднімає градус істерії: «Если здесь и есть вина парторганизации, так в том, что она до сих пор не поставила вопрос об исключении из партии Коломенского. Если Винтеру Центральный Комитет партии поручает так много, то тогда парторганизация повлияет на него не сможет... Считаю, что ЦК необходимо будет пожертвовать личностью, так как она не столь важна и ценна...».

Усі наступні оратори були одностайними: «Работать с Коломенским мы не сможем, так как мы потеряли авторитет»; «Мы имеем за последнее время уменьшение партиядра среди инженеров и техников, коммунистического влияния почти не имеется»; «Мы будем выполнять постановление ЦК, но это не даст никакого результата»; «Тов. Шотман начал свою информацию со слов защиты хозяйственников – ему в конторе нашептали, он и говорит. Минимум здорового недоверия к специалистам после шахтинского дела, – ЦК пишет одно, а делает другое»; «На нас и на нашу парторганизацию спецы плюют, и мы не знаем, нужны ли мы здесь или нет»; «Это просто каприз Винтера. Хотя мы второго Винтера не достанем, но граница Винтеровским капризам должна быть»; Когда сообщаем партийцам о приезде представителей из ЦК, то они отвечают: что они ездят, у нас уже были и Косиор, и Рыков, и др., а что они делают? Ничего».

На завершення наради 11 грудня 1928 р. виступили місцеві «відповідальні товариші». Вони були коректними, але не здавалися. Секретар райпарткому Дніпробуду Туманов, він же головуючий на розширеному засіданні, підсумував: «Мы, как дисциплинированные члены партии, директиву ЦК должны провести в жизнь... одновременно поставит вопрос перед ЦК о пересмотре своего решения». Секретар окрпарткому Ікс дозволив собі трохи більше: «Особенности Днепростроя в том, что специалисты имеют большое влияние, это приводит к тому, что рабочие обостряются против них. Здесь у рабочих создалось такое впечатление, что хозяйственники-специалисты не подчиняются директивам партии. Оставление Коломенского, естественно, послужит еще большим доказательством того, что здесь как будто бы выиграли хозяйственники...».

Але представник Головелектро Флаксерман був непохитним: «Другого такого инженера, как Винтер, не найти.... Винтера снимать нельзя. Винтер берет на работу кого он хочет, и с этим нужно считаться. Как бы ни была директива ЦК тяжела, но ее нужно провести в жизнь...».

Віртуози політиканської еквілібристики змушені були повністю капітулювати, і це виявилось в формулі ухвали: «Слова «Ввиду категорического предложения ЦК и ОК – подчиниться», – заменить словами: «Ввиду категорического предложения ОК и ЦК – принять к исполнению». Навіть істеричне «подчиниться» замінили стандартним «принять к исполнению».

Згодом, на пленумі Дніпробудівського райпарткому 20 липня 1930 р., новий секретар дніпробудівської парторганізації Макар, оглядаючись назад, у 1928-29-й рік, так подає свою версію того, що тоді сталося: «Тогда Днепрострой был именинником, руководство было беспартийное, и ставили вопрос так: любой ценой, лишь бы построить... Видите, товарищи, при хорошем снабжении и при высоких расценках каждый дурак построит Днепрострой досрочно...» [7, арк.24].

У чому ж була шкідливість «старих спеців». Повернемося знову на початок будівництва. За версією одного з учасників дніпробудівської партконференції (листопад 1928 р.) Долини, – це їхня ідейна відсталість: «Есть часть молодых инженеров, которые без господ не обходятся, которые посещают церковь, которые не поддерживают советскую власть, которые преклоняются перед начальником отдела» [5, арк.114]. Ще один учасник конференції (Великих) додає: «Мне пришлось самому слышать разговор группы молодых инженеров техников, которые употребляли слово «господа». И тут же видає свою приниженість:

«Не такие уж мы никудышные, чтобы нельзя было нас продвигать». Отже, все дуже просто: посади, привілеї, пільги.

Але висувалися і вагоміші звинувачення. «Оргпартгруппа ЦК ВКП(б) на Днепробуде» у записці від 10 березня 1930 р. зазначила з цього приводу: «В декабре 1929 года Инженерно-техническая секция участвовала в соц. соревновании декларативно. О настроениях специалистов можно судить по тому факту, что при выборах правления клуба ИТС были в первый раз провалены кандидатуры, выдвинутые Райкомом. Их удалось провести при вторичных выборах»; «В двух последних общестроительных (партийных) конференциях инженеры и техники не участвовали»; «При выделении кандидатур инженеров для посылки за границу с целью усовершенствования дело обошлось без обсуждения в партийных и проф. организациях»; «Созванное недавно собрание ударников-специалистов и районный съезд ИТС прошли вяло, при малом количестве [8, арк.23–25]. Якщо перекласти ці казенно-партійні формулювання на людську мову, то вийде наступне: інженерство ігнорувало нікчемні штучно створені форми, такі як технічні наради, соцзмагання, всілякі збори.

А чого ж добивався райком? Дещо пояснив секретар дніпробудівського райпарткому Туманов на листопадовій 1928 р. партконференції: «Ячейки должны по нашим директивам нажать на управление главного инженера, чтобы начальники отделов, прежде чем вывесить списки сокращенных, предварительно согласовывали этот вопрос с окрпрофбюро и ячейками». Ось! Привілеї! Зона поза критикою! Непідсудність і непідзвітність комуністів!

До речі, про звільнення. На партконференції в листопаді 1928 р. прозвучала цікава інформація (виступ Кубанова): в електромеханічному відділі із 200 працівників комуністами було 11 осіб, з них адміністрація подала на звільнення 8 комуністів. Причина – низька трудова дисципліна серед партійців-виробничників. Причому, пояснюючи своє рішення, адміністрація відділу повідомила, що була впевнена, що комуністів не звільнять, але подаючи їх кандидатури на звільнення, намагалася на них хоч якось вплинути [5, арк.110].

Комуністи не лише розвінчували і протестували. Вони сприяли будівництву.

Для створення уявлення про те, чим займалися комуністи на Дніпробуді, наведемо уривок зі звіту «Оргпартгруппы на Днепробуде» від 10 березня 1930 р., яка була адресована організаційно-інструкторському відділу ЦК ВКП(б): «В первую очередь мы приступили к одновременной прора-

ботке нескольких узловых вопросов: развертывание социалистического соревнования, проведение единоначалия, перестройка партийной и профсоюзной работы лицом к производству, подготовка к строительному сезону, изучение состава рабочих и вербовка рабочих в партию» [8, арк.6].

Перебудова партійної роботи і вербовка робітників щодо вступу в партію не мали ніякого відношення до виробництва. Інші пункти ніби й звучать по-виробничому, але подивімося, які конкретні результати в їх розрізі називаються. Отже, соціалістичне змагання: фантастично роздуті цифри учасників соціалістичного змагання; самі ж автори записки визнають факти, коли учасники змагання («ударники») показували нижчу продуктивність праці, ніж «несоревнующиеся рабочие», і мали більшу кількість прогулів. Решта інформації – про агітацію, різні пропозиції, плани, побажання, бесіди, плакати тощо, – були скоріше благими побажаннями. Але при цьому – «...В рабочей массе есть подлинный революционный энтузиазм... На местах себе еще не представляют, как ставить по-новому профработу лицом к производству. Правда, внимание к производственным вопросам в смысле постановки соответствующих докладов и отчетов усилилось...». Ентузіазм, доповіді і звіти – ось продукція парторганізації. Підготовка до будівельного сезону полягала у наступному: «собирались общестроительные партактивы», «производственные совещания», «общественный смотр всех служб, цехов и участков». Щодо впровадження єдиноначальства (між іншим, здорова, твереза ідея, надіслана з Центру), конкретних досягнень не було: «Партийная организация лишь в феврале (1930) подошла вплотную к вопросу о единоначалии... Проверяется выполнение директивы НК РКИ по Днепрострою... Мы предложили проработать вопрос о переходе на систему ответственных исполнителей, целиком соответствующий принципу единоначалия...» [8, арк.18]. Тобто реально нічого не зроблено. Але було і конкретне реальне досягнення: виявлено, що «на Днепрострой принято 12 лишенцев, среди них псаломщик и 2 кулака из села Знаменка Каменского округа. Они работают грузчиками, объявили себя ударной бригадой».

Дещо пізніше з'явилися обнадійливі нотки щодо єдиноначальства. На 2-й партійній конференції Дніпробуду у квітні 1930 р. один з впливових керівників В.Михайлов заявив: «В настоящее время уже нет тех дрызг и склок, которые имели место раньше, когда старое партийное руководство вмешивалось во все мелочи и пыталось всем руководить... Наше строительство – гигантское

строительство. Им руководят центральные организации...». Але тут же і заперечив сам собі: «С единоначалием у нас дело хромает... так как товарищи вмешиваются в те или иные области, которые им не отведены... Сейчас ЦК по вопросам о состоянии металлургической промышленности особенно заострил внимание на единоначалии... Надо, чтобы партийная и профессиональная работа имели соответствующие разграничения» [9, арк.10–11].

Судячи з усього, протягом 1929 – початку 1930 р. Центр посилив тиск на місцеві партійні організації у бік припинення шельмування технічних фахівців і зменшення командирських апетитів. У Запоріжжі партійні активісти навчилися стримувати свої амбіції і навіть навчилися декларувати свою турботу про авторитет інженерів на будівництві. Але в ревнощах мало що змінилося. Старі настрої збереглися і продовжували вихлюпуватися на публіці. На 3-й партійній конференції Дніпробуду у червні 1931 р. І.Долина не зміг приховати свого застарілого ворожого ставлення до спеців: «Тов. Лейбензон дал совершенно правильную характеристику выполнения нашего плана и отношения некоторых командиров нашего строительства – инженерно-технического персонала. Мы здесь вчера заслушали выступления беспартийных инженеров – начальников работ правого и левого берега. Здесь, с этой трибуны, они утверждали, что у нас есть все возможности, все данные к тому, чтобы план 31-го года выполнить. Но эти же самые инженеры на собрании ИТР закатывали истерику, когда я, в частности, им указывал, что имеется целый ряд прорывов. Эти люди поставили резко вопрос на беспартийном собрании: если так, тогда снимите нас с работы, – на что я им отвечал: товарищи, вы нас не запугивайте, если нужно будет – снимем» [3, арк.150].

Колега Долини М.Рубін дуже старається знайти баланс: «За 4 года удалось перевоспитать, может быть, идейно переучить часть инженерства... Это, товарищи, не должно ни на одну минуту ослаблять этой классовой бдительности в отношении классового врага... Именно теперь необходима особая бдительность, особый классовый нажим, особый разворот критики и самокритики среди инженерно-технических работников... Это не должно означать, что мы должны быть подхалимами, что мы должны пресмыкаться перед иностранными специалистами; конечно, и с той стороны есть очень много классового чужого элемента... Мы должны брать максимум того, что можно получить от иностранных специалистов, но мы не должны забывать той границы, которая будет разделять советских специалистов от классово чуждых спе-

циалистов, которые всегда будут подкапываться под иностранных специалистов [3, арк.168–170]».

В умовах сталінських «стрибків» в індустріалізацію навіть майстри партійного фарисейства заплутувалися в хитросплетіннях свого публічного маневрування. М.Рубін, один з визнаних керівників на Дніпробуді, як вуж на сковорідці викручувався, щоб і розумним здаватися, і принциповим, і одночасно не порушити суворої настанови Центру щодо створення необхідних умов для інженерства. Він посилав підозри і звинувачення і своїм колегам-інженерам, які сумніваються («шипять») в іноземних спеціалістах (за яких уряд заплатив фантастичні суми), і самим іноземцям, які, як не крути, є прибульцями з чужого капіталістичного світу, і тим старим, «класово чужим», інженерам, які просто мовчки працюють, але все одно є потенційними ворогами.

З особливою наполегливістю запорізькі комуністи добивалися понаднормових темпів (всупереч технічно обгрунтованим проектам) будівництва. Ідеалом було дострокове введення в дію об'єктів. Методика визначення строків виконання робіт з боку парторганізації була простою: річниці більшовицьких свят. На 2-й партійній конференції Дніпробуду у квітні 1930 р. В.Михайлов ставив завдання так: «Раньше предполагалось 1 апреля (1931 р.) закончить мост через Новый Днепр и 1 мая – через Старый. Теперь мы решили закончить их к 13-й годовщине Октября» [9, арк.3].

На 3-й партійній конференції Дніпробуду у червні 1931 р. секретар парткому Дніпробуду М.Лейбензон користується тією ж методикою: «Учитывая всю сложность работ этого года, мы должны сказать, что мы не работаем еще такими темпами, которые обеспечили бы своевременное выполнение бетонных работ, а именно: закончить их к 14-й годовщине Октябрьской Революции» [3, арк.71].

На пленумі «Горрайпарткома Днепровского строительства» (19 червня 1934 р.) головний доповідач секретар дніпробудівської парторганізації А.Будний, оглядаючи семирічну історію грандіозного будівництва на Дніпрі, виділив такі головні віхи: «7 ноября 1927 г. – ... день закладки Днепровских сооружений... 7 ноября 1929 г. Днепровские пролетарии одержали первую победу на берегах Днепра, закрыв левый проток. 7 ноября 1930 г. пролетарии Днепростроя, под руководством парторганизации Днепровского строительства... добились невиданной в мире победы, уложив 518 тыс. кубометров бетона... 1 мая 1932 г. – день торжества пуска Днепровскими пролетариями первых 4 турбин своей гидроэлектростанции... 1 мая 1933 г. Днепровские пролетарии

добились еще одной победы, пустив первый паропровод через Днепровский шлюз...» [4, арк.1].

Дострокове виконання планів стало самоціллю. Технічна доцільність відступала на задній план. Моторошна ціна компартійного ентузіазму проглядає у бравурному виступі «тов. Фомко» на знаковому пленумі дніпробудівського райкому (червень 1934 р.), який підвів підсумки діяльності Дніпробуду: «Под руководством нашей партийной организации мы не только пустили этот завод (феросплавів), но мы сейчас осваиваем мощность этого завода; сейчас наши печи Миге работают при мощности 9,5 тыс., то есть дошли до того, от чего нас – коллектив, который работает на заводе – предостерегали французы, по проекту которых мы строим печи, говоря, что нельзя (!) в такую жару такими быстрыми темпами поднимать температуру на печах, на тех сплавах, которые мы выплавляем» [4, арк.27].

Штурмівщина призводила до перекосів в технологічних ланцюжках; закладені під час будівництва дефекти потім обернуться чисельними аваріями в цехах. Партійні керівники мобілізували робітничу «масу» на дострокове спорудження того чи іншого об'єкта навіть тоді, коли ще не всі креслення надійшли і не всі необхідні будівельні матеріали малися. На 2-й партійній конференції Дніпробуду у квітні 1930 р. В.Михайлов натхненно накреслив перспективу: «Товарищи, нашей задачей на ближайший строительный период 30-го года, в который мы уже вступили, является в основном следующее: надо мобилизовать внимание партийных, профессиональных и хозяйственных организаций на сокращение сроков строительства... ибо тут мы поставлены в очень тесные рамки, а именно основные работы по Промышленному Комбинату начнут разворачиваться в августе–сентябре–октябре месяце, в течение же мая–июня мы будем производить всякие подготовительные работы... Задача окончания Промышленного Комбината к моменту пуска Днепровской станции является большой политической ответственностью задачей...». Партійний лідер як міг підбадьорював: «Конечно, очень хорошо было бы строить, если бы в наших амбарах были в избытке строительные материалы, но мы не обладаем такими избытками во всем Советском Союзе... Большие трудности со стройматериалами мы имеем в Промкомбинате. Эти трудности объясняются тем, что сначала нам давали 23 млн., потом 50 млн., потом снова 23 млн., а теперь увеличиваем до 41 млн. Признали, что нужно срочно двигать Промкомбинат... Скоро нам пришлют все необходимые чертежи и материалы, тогда мы эти работы будем форсировать...» [9, арк.3–4]. Але

оптимізм тов. Михайлова виявився перебільшеним. Рівно через рік, вже на 3-й партійній конференції Дніпробуду (червень 1931 р.), його колега, секретар парткому Дніпробуду М.Лейбензон зізнався: «Некоторые (!) чертежи были получены, но каждый раз изменялись... В конце концов как будто бы добились такого положения, что почти (!) по всем участкам работ имеются чертежи...» [3, арк.75].

Схоже, така конвульсивність була притаманна всьому будівництву перших п'ятирічок. Стівен Коткін цю прикметну особливість спорудження гігантів сталінських п'ятирічок детально простежив на прикладі історії Магнітогорського комбінату. Будівництво магнітогорських доменних печей почалося з прикрого непорозуміння: місцеве керівництво, підхльостуване окриками з Центру, не чекаючи прибуття американських спеціалістів, почало закладати фундаменти відповідно до координат, посланих телеграмою (!) радянськими столичними спеціалістами. Коли американці нарешті прибули на місце з кресленнями, виявилось, що телеграфовані координати мали похибку у тринадцять метрів... Крім того, радянське керівництво встигло змінити конфігурацію замовлення на проектування, що вимагало розвернути план заводської території на 90 градусів. Отже, більшість проведених підготовчих робіт пропала впусту. Над проектуванням працювали і по черзі, і одночасно кілька іноземних фірм; їхні наробітки важко було стикувати. Проектування і будівництво в кращому разі розгорталися одночасно; нерідко будівництво випереджало проектування. Звичайно, це призводило до нерозберихи, марних розтрат ресурсів, подальших аварій в експлуатації обладнання. Лише в роки другої п'ятирічки штурмове безумство дещо заспокоїлося [2, р.49,53].

Суть «партійного керівництва» розлого, щедро і натхненно розкрив М.Лейбензон у звітній доповіді партійного комітету Дніпробуду 3-й партійній конференції Дніпробуду у червні 1931 р. Всі повороти цього спічу, запис якого якого зайняв 17 сторінок стенограми [3, арк.64–80], передати важко. Приблизне уявлення дадуть ключові вислови: «мы в своей практической работе взяли под обстрел наиболее узкие, наиболее решающие участки нашей работы»; «партийный комитет после детальной проработки силами технического персонала выявил и дал указания»; «мы ставили несколько раз вопрос перед центральными организациями»; «так работать мы дальше не позволим»; «всякие хныканья о невозможности выполнения стройплана мы будем рассматривать как правый оппортунизм»; «мы выгнали с Днепро-строя около 500 человек кулацких элементов»,

«нам нужно принять 2000 комсомольцев, мобилизованных ЦК комсомола»; «а мы заявляем, что вопрос об обеспечении жилплощадью вновь прибывающих рабочих должен быть разрешен в ближайшие дни без всяких разговоров»; «мы рассматриваем такое отношение к выполнению плановых заданий... со стороны инженерно-технического персонала, как оппортунистическое»; «мне кажется, что на них нужно нажимать через общественность, через рабочие массы, через производственные и технические совещания»...

Пленум «Горрайпарткома Днепро-вского строительства» 19 червня 1934 р. у багатьох відношеннях став фінальною політичною подією в історії спорудження Дніпровського промислового комплексу.

Згори надійшло рішення про реорганізацію, а практично, розпуск «райпарткому Дніпробуду». Від особливого статусу треба було повернутися до стандартного, з формуванням усіх ланок управління заново. І хто куди попаде, наперед впевнено сказати було неможливо. В такій перспективі минулі роки повинні були здатися особливо малими, тим більше що вони ознаменувалися пуском низки масштабних об'єктів, урядовими нагородами. Звідси такий ностальгічний тон в усіх виступах, такі прощальні настрої: «если вернуться за эти шесть лет, то прожито очень много прекрасных страниц»; «прожито очень много прекрасных страниц в истории этого величайшего строительства»; «мы сегодня подводим итоги пройденного пути»; «я помню, как наша партийная организация и отдельные руководители дрались за дачу первого днепровского чугуна»; «я могу сказать, что я горжусь тем, что я работал здесь именно с этими старыми большевиками»; «я, как один из старых товарищей»; «мне хотелось бы, как молодому большевику организации Днепро-строя, несколькими словами приветствовать своих учителей, которые помогли мне стать на партийные ноги»; «в борьбе за Днепро-строевское строительство, за Днепро-строевские комбинаты у нас рождались герои»; «это, товарищи, большое дело»; «если оглянуться назад, на тот пройденный путь»; «многие помнят нашу парторганизацию в Старом Кичкасе, которая ютилась в небольшом деревянном домике»; «помню, когда меня рекомендовал т.Туманов»; «когда приезжал перед пуском гидроэлектростанции, когда еще месяц оставался до пуска, т.Каганович – мне пришлось с ним вести беседу порядка трех часов в его вагоне»; «мы помним средний проток, выемку скалы и кладку 500 тысяч кубометров»; «это я говорю для того, чтобы вспомнить тот славный путь, тот героический этап, который под руководством нашей пар-

торганизации мы прошли»...

Стенограма цього пленуму виняткова в тому плані, що в ній немає й сліду взаємних нападок, звинувачень, «критики і самокритики». Як часто буває в таких випадках, людей потягнуло на лірику, на особисті подяки. В цей момент комуніст Михайлов був начальником будівництва, Лейбензон – секретарем міськкому, Будний – секретар дніпробудівського райкому.

М.Лейбензон вірить у хеппі-енд: «...Обстановка была хорошая; у нас не было деления на многие группы, как на других стройках... была создана хорошая, дружная обстановка вокруг наших отдельных руководителей, что давало возможность лучше работать. Каждый рядовой работник чувствовал, что его бить не будут, что его поддержат... У нас была дружная, хорошая работа, но вместе с тем бывали и споры с хозяйственными организациями, но споры деловые; всякие склочные, мелочные вопросы мы отбрасывали в сторону» [4, арк.7–8].

В унісон йому виступає В.Михайлов: «Наша организация за этот период не переживала каких-либо встрясок, сдвиг, в особенности беспринципной групповщины...».

Градус самолюбівання піднімається до рівня вождизму. Секретар міськкому партії М.Лейбензон співає оду теперішньому начальнику Дніпровського будівництва: «...Тов. Михайлов с честью оправдал доверие ЦК, пославшего его, и мы, как большевики Днепростроя, должны приветствовать его, как большевика, который пришел... (Бурные, продолжительные аплодисменты)» [4, арк.11 зв].

Запрошення до слова В.Михайлова зал зустрів «бурхливими аплодисментами», а появу на трибуні самого Михайлова – «довгими аплодисментами». Наприкінці свого виступу В.Михайлов похизувався новим призначенням (про яке, як видно, всі вже знали): «Позвольте мне, уезжая отсюда на новую стройку Дворца Советов, который должен явиться памятником в честь пролетарской революции, памятником, воплощением воли пролета-

риата, строящего социализм, строительство очень крупное, ему придается большое значение, – позвольте мне, уезжая, выразить уверенность, что со многими из вас, с отдельными из вас на лесах этого строительства мы встретимся... (Бурные, продолжительные аплодисменты)» [4, арк.19 зв].

Після Михайлова слово взяв «тов.Третьяков». В розчуленому стилі згадав своє кр'єрне зростання, а наприкінці висловив загальний захват від перспективи переселитися до Москви разом із своїм керівником: «Я не могу, товарищи, обойти и этот вопрос, который для нашей партийной организации был колоссальнейшим подъемом, который дал большой организационный подъем, дал возможность нашему коллективу и инженерно-техническим работникам, нашим партийным и хозяйственным организациям – это приезд на стройку Василия Михайловича Михайлова. С ве-сов истории эту фигуру выбросить никак нельзя. Мы помним весь путь, который прошли... Да здравствует Василий Михайлович – лучший ударник Днепровского Строительства!» [4, арк.23].

«Тов. Михеенко» свій виступ також закінчив здоров'ям: «Да здравствуют руководители нашей величайшей стройки товарищи Михайлов, Лейбензон, Грандо и Будный».

«Тов. Фомко» теж не може утриматися від захвату: «Товарищи, да здравствует Василий Михайлович Михайлов! Да здравствует Парторганизация Днепра».

«Тов. Бабак» розвиває тему: «Да здравствуют лучшие ударники – тт. Михайлов, Маклер, Будный, секретарь городского комитета и лучший руководитель и воспитатель на Днепрострое – т.Лейбензон».

Стівен Коткін аналогічні настрої на Магнітобуді назвав запамороченням від успіхів. Навіть один з підрозділів так назвав – Dizzy with Success. Але краще ситуацію назвати засліпленням від успіхів: по-перше, щоб уникнути притягування цитати з 1930-го року до подій 1934-го, а по-друге, щоб підкреслити зловіщий присмак: повіяло духом «з'їзду переможців», з'їзду розстріляних переможців...

Джерела та література

1. Ігнатуша О.О. Місце Запорізького індустріального комплексу в більшовицькій індустріалізації 20–30-х років ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXX. – С.126–127.
2. Kotkin, Stephen. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley: University of California Press, 1995. Режим доступу: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft909nb5q7/>
3. Державний архів Запорізької області (далі – ДА30). – Ф.П-149. – Оп.1. – Спр.242.
4. ДА30. – Ф.П-149. – Оп.1. – Спр.383.
5. ДА30. – Ф.П-149. – Оп.1. – Спр.50.
6. ДА30. – Ф.П-149. – Оп.1. – Спр.42.
7. ДА30. – Ф.П-149. – Оп.1. – Спр.182.
8. ДА30. – Ф.П-149. – Оп.1. – Спр.120.
9. ДА30. – Ф.П-149. – Оп.1. – Спр.176.